

HISTORIA ECCLESIAE

Hankó-Nagy Alpár

Kolozsvár

A dél-erdélyi református közösségek és a romániai ostromállapot-törvények (1940–44)

A *Református Szemle* korábbi számaiban közölt tanulmányainkban rámutattunk arra, hogy milyen indokok és célok álltak a román kormányban a bécsi döntés után alkalmazott kisebbségpolitikája mögött. Elmondtuk, hogy ez a politika a dél-erdélyi magyarságra és implicita a református egyházra a szenvedések sokaságát zúdította, majd részletesen, csoportosítva ismertettük mindazokat az atrocitásokat, melyek ebben az időszakban református lelkészeket, tanítókat vagy a híveket, illetve a templomokat, iskolákat, egyházi épületeket érték.

Jelen tanulmányunk célja rámutatni arra, hogy a kölcsönösségen alapuló nemzetiségi politika, és a magyarsággal szemben alkalmazott diszkriminatív kormányzati intézkedések miként akadályozták az Erdélyi Református Egyházkerület Romániában maradt részének mindennapi életét. Bemutatjuk a második világháború éveit folyamatosan érvényben levő ostromállapot-törvényeket, valamint ezek rendelkezéseinek (a gyülekezési tilalomnak, az utazási és nyelvhasználati korlátozásnak) az egyház életére gyakorolt bénító hatását.

a. Az ostromállapot-törvények

A Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész számára talán a legnagyobb kényszert jelentették az ostromállapot-törvények rendelkezései. Romániában, főleg 1919 után gyakran vezettek be ostromállapotot az egész ország vagy egyes megyék területén. Ostromállapot idején korlátozták az egyéni szabadságjogokat, főleg a gyülekezéshez, a szabad véleménynyilvánításhoz, a szabad mozgáshoz való jogot. Itt most azon rendelkezéseket ismertetjük, amelyek a későbbiekben meghatározták a dél-erdélyi református lelkészek vagy egyházi intézmények sorsát.¹

A második világháború alatti ostromállapotot az 1938. évi II. *Károly büntetőjogi törvénykönyv* szabályozta. A hosszú bűnlajstromból, amelyek mind e törvény hatáskörébe esnek, a következők érintették közvetlenül Dél-Erdély magyar református lakosságát:

Hazaárulás esetei. Hazaárulónak számított mindaz, aki az állam függetlensége ellen rémhíreket költött (184. par.); aki a román állammal háborúban levő állam hadseregébe lépett (185. par.); aki bármilyen más módon segítséget nyújtott az ellenségnek (188. par.).

Az állam külső biztonsága elleni vétések. Vétett az állam külső biztonsága ellen az, aki a háború alatt hamis hírverést keltett, továbbá az ország gazdasági helyzetéről, a lakosság háború feletti elégedetlenségéről beszélt, vagy lehangoltságot, pánikot okozott (198.

¹ A romániai ostromállapot-törvények magyar nyelvű ismertetését ld. MOL, K 610, 91. cs., IX/9.

par.); aki a háború alatt egyáltalán vagy részben nem teljesítette a lakosság és a hadsereg szükségleteinek kielégítésére kötött közszállításokat (200. par.) vagy aki a közszállításokban csalást követett el (201. par.).

Az állam belső biztonsága elleni bűntettek és vétségek. Vétett ezek ellen mindaz, aki: szóban, írásban, tettben vagy mozdulatban a román államot vagy nemzetet nyilvánosan megsértette, vagy aki bántalmazta a nemzeti érzületet, vagy szidalmazta a népért magukat feláldozó hősöket (215. par.); szóval, tettel vagy mozdulattal az ország lobogójával szemben kifejezte lekicsinylését, vagy abból gúnyt űzött (216. par.). Súlyos törvénytörőnek számított az, aki: szóval, mozdulattal vagy tettel egy köztisztviselő presztízsét vagy becsületét annak szolgálata közben megsértette (253. par.).

Mindezek a vétségek a hadbíróságok illetékességi körébe tartoztak. Egy, a *büntető törvénykönyvet kiegészítő, 1938-as rendelet* újabb bűncselekményekre terjesztette ki a hadbíróság illetékességét. Eszerint büntetettnek számított: ha akármilyen vallásfelekezethez tartozó pap, szerzetes vagy prédikátor híveit lelki büntetéssel fenyegette, ha ellen nem álltak a törvénynek (349. par.); ha ugyanezt pásztori körlevél formájában követték el (350. par.); ha egy egyházi méltóság propagandát fejtett ki, hogy egyik vallás vagy nemzetiség gyűlölje a másikat (351. par.).

Szintén 1938-ban jelent meg az ostromállapot-törvénnyel szoros kapcsolatban levő, *államrend védelmére vonatkozó törvény*. Ennek az egyház életét később meghatározó paragrafusai a következők voltak: Megtiltotta az el nem ismert vallásfelekezetek működését (3. par.). Kimondta, hogy tilos bármilyen politikai propaganda a vallás, közhatalóság vagy iskola céljaira szolgáló helyiségekben és vallásos vagy iskolai ünnepélyek alkalmával (4. par.). Tilos volt csoportban, gyalog, autón, vonaton, vagy akár más szállítóeszközöket használva úgy énekelni, hogy az bizonyos politikai eszmét fejezzen ki (7. par.). Tilos volt vallási alakulat leple alatt politikai szervezetet alakítani, valamint vallási összejöveteleken katonai, politikai kérdéseket tárgyalni (15. par.). Megtiltotta a politizálást a köztisztviselőknek, az összes felekezet papjainak, az oktatótestület tagjainak, és azoknak, akik az államtól bármilyen formában fizetést kapnak (24. par.).

Ez a törvény nagyon szigorú keretek között szabályozta a polgári jogvesztést is. Az elítélt nem lehetett választó vagy választható, nem foglalhatott el olyan állást, melynek költségvetése állami forrásokból származott. A 39. paragrafus pedig a kényszerlakhelyre való utasítást és az internálást is szigorúan szabályozta.

A fegyvertartásra vonatkozó 1941-es rendelet kimondta, hogy azt, akinél fegyvert találunk, minden polgári jogától meg kell fosztani. El kellett kobozni ingó és ingatlan vagyonát, be kellett szüntetni állami járandóságainak folyósítását, meg kellett semmisíteni állami okleveleit.

Bár nem tartozik az ostromállapot-törvényekhez, meg kell említenünk azt is, hogy a *katonai büntető törvénykönyv* 1942. szeptember 19-i módosítása a katonai behívás nem teljesítését a megszabott büntetésen felül még vagyonek Kobzással is sújtotta, aminek szintén végzetes következményei voltak Dél-Erdély magyarságára nézve.

A törvények közös vonása volt az, hogy felhatalmazták a hadtestparancsnokságokat, hogy szükség esetén további, törvényerejű rendeleteket hozzanak. A katonai hatóságok pedig éltek is ezzel a jogukkal. A második bécsi döntés után az új határ mentén minden megyében ostromállapotot vezettek be, ezt az 1941 januári vasgárdista lázadás alkalmával rövid ideig az egész országra kiterjesztették, a határmenti megyékben pedig a háború végéig nem oldották fel.

Egészen 1945-ig érvényben volt például a *temesvári garnizon 1942. augusztus 18-i ostromállapot-rendelete*.² Ennek 11. paragrafusa megtiltott minden előzetes felhatalmazás nélküli, bármilyen célú összejövetelt – még magánházakban is –, tekintet nélkül a résztvevők számára. A tilalom kiterjedt Temesvár, Arad, Lugos, Karánsebes, Szászváros és Belényes városokra, valamint a többi, garnizzonnal nem rendelkező városra. A rendelet alól kivételt csak a templomokban vagy elismert felekezetek imaházaiban tartott gyülekezés, továbbá keresztelői, esküvői és családi összejövetelek, iskolai ünnepélyek, az ünnepnapokon tartandó falusi tanácsok képeztek. A 12. paragrafus szerint tilos volt a cenzúra által jóvá nem hagyott írásművek sokszorosítása és terjesztése, valamint cenzúrázatlan magánleveleknek egyik helységről a másikba való szállítása. Cenzúrának vetették alá a színházi, artista vagy bármilyen előadások anyagát is. A 17. szakasz szerint a köztisztviselők hivatali idejük alatt nem beszélhettek más nyelvet a román nyelven kívül. A 22. szakasz előírta, hogy a kihágások megállapítására a csendőrség hivatott, de a vétkezőket a hadbíróságoknak kellett elítélniük.

Ezt a rendeletet a *VII. hadtest 1943. március 21-i ostromállapot-rendelete* újra megerősítette, és újabb előírásokkal bővítette. A 13. paragrafus tilalmazta a hadsereggel, annak működésével, a bel- és külpolitikai helyzettel kapcsolatos valós vagy valótlan hírek megbeszélését, ezek kommentálását. A 14. paragrafus megtiltotta a volt pártok vagy feloszlatott pártok vezetői melletti propagandát, vagy olyan akciót, amely engedély nélküli pártcsoport győzelmének reményét kelti. Tiltotta a politikai jellegű énekeket, valamint bármilyen olyan megnyilatkozást, amely tiltott politikai szervezet melletti szimpátiát kelthetett. A 16. paragrafus az ellenséges hatalom javára szolgáló propagandát tiltotta. A 17. paragrafus tilalmazta másféle térképek használatát, mint amelyek kereskedésekben kaphatók voltak. A 18. paragrafus szerint tilos volt az ellenséges rádiók híreinek terjesztése, valamint a román és szövetséges rádiók híreinek a valóságnak nem megfelelő módon való terjesztése. A 19. paragrafus megtiltotta Romániában a szövetséges államokkal, azok államfőivel, hadseregeivel, vagy egyes államférfiúival szembeni kritikát, manifesztációt, a hősi halottak emléke elleni inzultust, valótlan vagy túlzott tendenciózus hírek külföldre juttatását, mely alkalmas lehetett arra, hogy a román állam vagy a román kormány presztízsét csökkentse, és a román állam ellen lekicsinylést, gyűlöletet keltsen. A 20. paragrafus büntette a hadsereg lekicsinylését, előkatonai képzési kötelezettség nem teljesítésére való biztatást; a román vagy szövetséges hadsereg érdekeit szolgáló jelek, jelzések rongálását, megsemmisítését; a tiszteletlen magatartást a nemzeti himnusszal, nemzeti ünnepekkel, a román nyelvvél és a román történelemmel szemben; a román egyházak és azok papjai elleni megnyilatkozásokat. A 21. paragrafus a hadsereg szükségleteivel kapcsolatos szolgálat ellátásáról szólt, és szigorú büntetést helyezett kilátásba az ezeket elmulasztóknak. A 25. paragrafus megtiltotta az ismeretlen személyek befogadását, és kötelezővé tette gyanús személyek azonnali feljelentését. A 27. paragrafus a hadifoglyokkal való beszélgetést, vagy azoknak engedély nélkül bármilyen tárgy átadását tiltotta. A 30. paragrafus leszögezte: a fenti rendelkezések megsértői 6 hónaptól 4 évig terjedő büntetést kaphatnak.³

A postai cenzúra megerősítését szolgálta a *postatörvény 1943. június 9-i módosítása*, mely a következő határozatokat iktatta be a törvénybe:

² MOL, K 610, 91. cs., IX/12. A törvényről szóló tudósítást ld. MOL, K 28, 70. cs., 117. t. 1942 – O – 25714.

³ Uo.

A 2. szakaszban: Mozgósítás és háború idején az alkalmi küldemények felfüggesztettek, és az első szakaszban megjelölt levelek és csomagok kizárólag a posta rendes szervei által továbbíthatók, és a postahivatalok vagy katonai parancsnokságok mellett működő cenzúra ellenőrzése alá esnek.

A 100. szakaszban: Mozgósítás és háború idején azok, akik a cenzúra ellenőrzésének megkerülése céljából alkalmilag postai küldeményeket visznek, egy évtől három évig terjedő fogházzal büntetnek, ha a cselekmény nem képezi más bűncselekmény tárgyát is. A tiltott postaszolgálat tárgyát képező levelek, tárgyak, csomagok és értékek, valamint az azokra vonatkozó és a bűnösnel talált okiratok a postaigazgatóság javára elkoboztatnak.

A 116. szakaszban: Mozgósítás és háború idején a jelen törvényben megállapított bűncselekmények a katonai bíróságok hatáskörébe tartoznak.⁴

Az ostromállapot-törvény adta lehetőséggel élve az V. és VI. hadtestek parancsnokságai a nyelvhasználatot illetően is rendelkeztek.

Az V. hadtest *16/1938. sz., nyelvhasználatra vonatkozó rendelete*: megtiltotta a köztisztviselőknek, hogy más nyelven beszéljenek a szolgálat ideje alatt, mint románul (11. par); ugyanazon paragrafus c. pontjában kijelentette, hogy bármilyen falragasz vagy reklám csak román nyelven készíthető. Az i. pont elrendelte, hogy a kereskedelmi és iparvállalatok könyvei szigorúan román nyelven vezetessenek, és a ráütött pecsétek is román nyelvűek legyenek. A j. pont szerint minden román nyelven írott szöveget hibátlanul kellett megszerkeszteni, aki ezt nem tartotta be, a román állam hivatalos nyelve elleni sértéssel vádolták. Szigorúan tilos volt a városok, községek, megyék és az ország megnevezését bármiféle közleményben, hirdetésben, reklámon, levelezésben, számlákon, bélyegzőkön stb. más nyelven írni le, mint az ország hivatalos nyelve. A 12. par. a vétségek miatt egy hónaptól két évig terjedő börtönbüntetést írt elő, azok megállapításában a hadtest törvényszékét nyilvánította illetékesnek.

A VI. hadtest *nyelvhasználatra vonatkozó rendeletének* 12. pontja pedig kimondta, hogy villamos- és autóbusszmegállóknál az állomások megnevezése csak románul történhet.⁵

A felsorolt ostromállapot-törvények alapján nyilvánvaló, hogy a kormány és a hadtestparancsnokságok a hadiállapotra hivatkozva megfosztották a korabeli romániai társadalmat a pluralizmus kibontakozásának és az egyéni szabadságjogok érvényesülésének lehetőségétől. A hatóságok csak a többségi román nemzet érdekeit, annak érvényesülését tartották fontosnak. A romániai magyar állampolgárnak csak pusztán éltehez volt joga, kötelessége volt betagozódni a többségi nemzetbe (legalábbis nyelvi, kulturálisan, mentalitásában), teljes erejéből kiszolgálni a kizárólag a többségi nemzetet képviselő államapparátust és hadsereget, maradéktalan lojalitást tanúsítani a román állammal és román nemzettel szemben. Eközben viszont csak jogfosztásra, megaláztatásra, elnyomásra és kizsákmányolásra számíthatott. A felsorolt ostromállapot-törvényeket úgy alkották meg, hogy lehetőséget biztosítsanak a legkisebb, legártatlanabb kihágásnak vagy hibának törvényszegésként való értelmezésére. A törvények annyira szigorúak voltak, hogy mércéjük alatt a dél-erdélyi magyar állampolgár akkor sem lehetett volna teljes mértékben lojális, ha minden erejével erre törekedett volna (amire, természetesen, elnyomásból fakadó keserűségében nem is volt hajlandó). Ugyanakkor a törvény paragrafusainak szándékos félremagyarázásával a román államhatalom elérte

⁴ MOL, K 610, 91. cs., IX/11.

⁵ Uo. IX/8.

azt, hogy teljesen megbénuljon a magyarság közösségi élete, ami csupán a vegetálás, a minimális létfunkciók szintjére csökkent. Ha történt is valami ebben az időszakban, ami segített a magyar nyelv, identitás és közösség megőrzésében, az mind aknamunka volt, csak nagy körültekintéssel, tele félelemmel és rettegéssel lehetett elvégezni, és minden apró hibáért kemény árat kellett fizetnie az elkövetőnek, mert arra, aki felfedte magát, könyörtelenül csapott le a román „igazságszolgáltatás” megtorló gépezete. Nagy Ferenc így fogalmazza meg az örökös ostromállapot törvényeinek harapófogószorításában élő emberek érzéseit: „A durva romanizálási tendencia, a magyar kisebbségnek az életlehetőségtől való megfosztása, minden téren és minden tekintetben való akadályoztatása, fenyegetése, olyan helyzetbe hozása, hogy ‘meneküljön’ innen, rendszeresen és hatóságilag is nagyon érezhetőleg és mindinkább egyre erősödve, az orosz háború kitörésével tört elő rejtkehelyéből, s azóta ez mind a mai napig csak erősödött és nőtt szünet nélkül úgy annyira, hogy ma már itt erre a kérdésre: ‘lehet-e itt magyar életet élni?’ nincs más felelet komoly, felelős ember ajkáról, mint az a kategorikus válasz: ‘nem lehet!’ Az az élet, melyet itt vallásfelekezeti különbség nélkül élnek a magyar lelkek, csak a halálraítéltek élete!... Vergődés és tengődés, fel-fellobbanó, újra kihunyó reménység sugárral, gyötrődő várakozás: ‘hoz-e valami változást a háború vége s a békeszerződések?’, abban az egyre erősödő meggyőződésben, hogy *ha nem*, itt a halálra ítélték sorsa megpecsételődik, és pár évtizeden belül ‘kihal itt a magyar’...”⁶

b. A gyülekezési tilalom és annak következményei

Valahányszor Nagy Ferenc vagy más egyházi vezető sérelmekről beszélt, mindig el-
sők között szerepelt az, hogy a gyülekezési tilalom teljesen megbénította az egyház életét. Templomi istentiszteletet kivéve más gyülekezeti alkalmat tartani nem lehetett. Ha egy-egy lelkész mégis arra „vetemedett”, hogy bármilyen ártatlan célból egybegyűjtse híveit, ez rögtön illegális gyűléstartás vádját, feljelentést és hadbírószági eljárást vont maga után. Végehosszatlanul sorolhatnánk azokat az eseteket, amikor egyszerű, kis ünnepség, ártatlan találkozó vagy kurta presbiteri gyűlés miatt hadbírószági eljárás indult a résztvevők ellen. A templomi istentiszteleteket kivéve minden más összejövetelhez kötelező módon engedélyt kellett kérni, ezt az engedélyt viszont az illetékes hatóságok csak nagyon nehezen voltak hajlandók megadni. Sőt, gyakran az engedély megléte sem jelentette feltétlenül azt, hogy a vádemelést elkerülheti az, aki összehívott egy gyűlést, vagy részt vett azon.

Mielőtt konkrét példák által mutatnánk be, milyen következményei voltak ezeknek a törvényeknek a református egyház testületeinek életében, általánosságban szólunk arról, hogyan működött az egyház életét ilyen példátlan módon gúzsba kötő rendszer. Már említettük, hogy az ostromállapot-törvény megtiltott minden előzetes felhatalmazás nélküli, bármilyen célú összejövetelt, még magánházakban is, tekintet nélkül a résztvevők számára. A rendelet alól kivételnek csak a templomokban vagy elismert felekezetek imaházaiban tartott gyülekezés, továbbá keresztelői, esküvői és családi összejövetelek, iskolai ünnepélyek, az ünnepnapokon tartandó falusi tanácsok számítottak.

Az Intézőbizottság személyes intervenció kapcsán 1941. március 12-én felterjesztéssel fordult a Kultuszminisztériumhoz az egyház adminisztratív testületei (presbitériumok, közgyűlések) szabad gyülekezése tárgyában.⁷ Az irat Minisztériumban található

⁶ Nagy Ferenc: *Hejzretkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 18–19. Kiemelések tőlem – H. N. A.

⁷ Uo. 119.

példányának hátoldalán olvashatjuk Z. Păclișeanu, a magyar egyházak ügyeivel megbízott államtitkár javaslatát a kérdésben. Azt javasolta, hogy az egyházközségek a presbiteri gyűléseket szabadon tarthassák, és csak a helyi csendőrségnek kelljen bejelenteniük, az egyházmegyei és kerületi közgyűlések engedélyezését pedig (csak egyet évente) a Minisztériumtól kelljen kérni. Javaslata végén kijelentette, hogy a helyzet „normalizálódása” után a gyűléstartásnak is a régi rend szerint kell történnie.⁸ A Minisztérium módosítás nélkül közölte az Intézőbizottsággal az államtitkár javaslatában foglaltakat.⁹ A rendelkezés ideiglenes jellegére vonatkozó utalást viszont a későbbiekben gyakran félreértelmezték a helyi hatóságok, és néhány lelkész ellen presbiteri vagy közgyűlés összehívása miatt illegális gyülekezés vádjával eljárást indítottak.

Az Intézőbizottság másik felterjesztésében a belmissziói és karitatív célú egyházi egyesületek számára is szabad gyülekezési jogot kért. Ebben hivatkoztak az egyház létérdekére és arra, hogy az egyház erkölcsi és nevelői szerepe nemcsak magának az egyháznak, hanem egyben az államnak is érdeke.¹⁰ Ezzel kapcsolatban viszont a már említett államtitkár merev volt és elzárkózó. Néhány soros javaslatában annyit közölt, hogy minden egyházi egyesület (dalárda, nőszövetség stb.) gyűlései esetén alkalmazkodni kell a gyűlésekre vonatkozó rendelkezésekhez.¹¹ A minisztériumi válaszirát így kategorikusan elutasította a karitatív rendezvények engedélymentességét, amikor kijelentette: „a különböző egyházi jellegű egyesületek és társulatok gyülekezéseinek tartását illetően alkalmazkodni kell a gyűlésekre és összejövetelekre vonatkozó rendelkezéseinkhez!...”¹² Később, 1941 májusában további magyarázó rendelkezéseket fűztek a gyülekezési tilalom törvénycikkeihez, és határozatban mondták ki: 1. Az elismert felekezetek istentiszteletei szabadon tarthatók. Imaházakra azonban minisztériumi akkreditáció kell. 2. A kerületi testületek gyűlései (konzisztórium, előljárósági gyűlés, mindenféle egyházi intézményi előljárósági ülés) megtarthatók, de csak a hivatalos szervek engedélyével. 3. Az egyházközségi és egyházmegyei előljáróságok gyűléseit öt nappal azelőtt be kell jelenteni a helyi polgármesteri hivatalban. 4. A hívek közgyűlései, amelyeket az egyházi statútumok előírnak, valamint az egyházi jellegű társaságok gyűlései továbbra is a 142. törvény hatálya alá esnek.¹³

A Minisztérium válasza és későbbi magyarázó irata nem sok jót eredményezett a gyülekezés kérdésében. Végül is minden gyülekezést engedélyadáshoz kötött, és bár úgy tűnt, hogy a presbiteri gyűlések tartását megkönnyítette azáltal, hogy azokat csak be kellett jelenteni a helyi hatóságoknál, ez valójában újabb nehézségeket jelentett. A bejelentés önmagában ugyanis gyakran nem volt elégséges, a helyi csendőr, jegyző vagy bíró a maga kénye-kedve szerint döntötte el, hogy tudomásul veszi-e és engedélyezi-e a gyűlést vagy sem, a legtöbb esetben pedig nem sikerült zöld utat kapni a gyűlések megtartásához. Az is hátrányos helyzetet eredményezett, hogy az egyházmegyei és kerületi közgyűlésekhez engedély kellett. Emiatt öt éven keresztül alig volt közgyűlés az egyházmegyéikben. És végül – mint már mondtuk –, mivel a gyülekezeti alkalmakat a

⁸ Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), 2720 (Ministerul Cultelor și Artelor), 166/1941 cs., 271.

⁹ DRELvt, 1036/1941.

¹⁰ Uo. 89/1941.

¹¹ ANIC, 2720, 166/1941 cs., 274.

¹² A Kultuszminisztérium 15 091/1941. sz. irata, DRELvt, 1039/1941.

¹³ DRELvt, 1419/1941.

katonai hatóságok engedélyéhez kötötte, így azok elmaradtak, a gyülekezeti élet pedig teljesen megbénult.

Véleményünk szerint a kemény tilalom két okra vezethető vissza. Az egyik kétségkívül az Antonescu-kormány politikáját általában jellemző magyarellenesség. A hatóságok, az egyszerű csendőrtől egészen a legmagasabb állami szervig tudták: mindaddig, amíg a magyarság a legkisebb közösségekben sem szervezheti meg önmagát, addig az atomjaira hullott magyar kisebbséggel könnyebb lesz leszámolni. A másik ok vélhetően állambiztonsági megfontolásokban keresendő. Már említettük azt, hogy Antonescu marsall Szász Pálnak és Gyárfás Elemérnek felrótta, hogy a magyar egyházak az istentisztelet leple alatt irredenta politikát űznek, és az egyházi intézményekben kormány- és államellenes szervezkedés folyik. Nagy Ferenc is így írt az egyházi munka megítéléséről: „minden ilyen jellegű összejövetelre úgy néztek a hatóságok, mint valami titkos, irredenta összejövetelre”.¹⁴ 1944-ben például a Belügyminisztérium úgy értékelte az egyháznak azt a kérését, hogy bizonyos településeken templomon kívül is tarthassanak istentiszteleteket, hogy annak mögöttes célja a magyar irredentizmus fenntartása.¹⁵ Úgy tűnik tehát, hogy a kormány az egyházi intézmények, egyesületek megbénításában látta a lehetőséget arra, hogy megfékezze a magyarság vélt konspirációs tevékenységét.

Az általános gyülekezési tilalmat pedig a hatályos törvények alapján legitímnek tűntették fel: szó sem volt arról, hogy ezt a tilalmat kimondottan a magyarok miatt, és a magyarok ellen hozták volna. Viszont az ostromállapot-törvények tág teret nyújtottak a hatóságoknak a háborús viszonyok által nyújtott diszkrecionális jogkör folytán arra, hogy nagyobb feltűnés nélkül, a törvényesség bizonyos látszatával s a tiltakozás és védekezés legegyszerűbb eszközeitől való megfosztással megfékezzék a magyarság önszerveződését. A hivatalos álláspont szerint a gyülekezési tilalom csak azt a célt szolgálta, hogy elejét vegye az összeesküvésnek, gátolja a törvényen kívüli pártok politikai tevékenységét, a kommunisták akcióit, ha pedig ezek miatt a magyar közösségnek is szenvedni kellett, azt mindössze mellékhatásként és nem indítékként tüntették fel. Valahányszor tiltakozott ellene az egyház és a lelkészek, mindig a rendkívüli háborús időkre való hivatkozással intézték el a kérdést. A visszautasító válaszban gyakran szerepelt az intézkedések „ideiglenes” jellegére való utalás, mégis, ez az Antonescu-kormány fennállásának teljes idején megmaradt, sőt, rövid ideig túl is élte azt.

A bécsi döntés előtt a parlamenti élet, és a bizonyos vonatkozásban mégis érvényesülő közigazgatási önkormányzat némi védelmet tudott nyújtani, és mérsékelte és fékezte a magyarellenos törekvéseket, ezek a lehetőségek viszont a bécsi döntés után teljességgel hiányoztak. A háborús helyzettel és az ezzel kapcsolatos irányított gazdálkodással együtt járó kormányzati intézkedések olyan korlátozásokra nyújtottak lehetőséget, melyekről korábban szó sem lehetett, s amelyek a magyarság ellen kíméletlenül kiélezhetők voltak anélkül, hogy emiatt a szándékosság vádját bizonyítani, vagy ezzel szemben védelmet keresni lehetett volna. A gyülekezési szabadság korlátozása és a levélbeli érintkezést is lehetetlenné tevő cenzúra miatt a magyar közösségek még a rendelkezésre álló fogyatékos védelmi eszközökkel is csak korlátozottan élhettek, viszont a megtörtént orvoslásokról s a követendő eljárásokról nem nyújthattak idejében

¹⁴ Nagy Ferenc: *Helyzetkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 119.

¹⁵ ANIC, 2720, 86/1944 cs., 115.

megfelelő és autentikus felvilágosítást, holott ezek feltétlenül megnyugtató hatással lettek volna.¹⁶

A gyülekezési tilalom minden szinten akadályozta a református egyház működését. *Az egyház legfelsőbb szervét*, az Intézőbizottságot ötéves fennállása alatt mindössze négyszer lehetett nyilvánosan összehívni, ebből kétszer 1944. augusztus 23. után. Az Intézőbizottság 1940. szeptember 10-én szeretne volna megtartani alakuló ülését, hogy a kezdeti idők nehézségei közepette meg tudjon szerveződni, de erre nem kaptak engedélyt. A meghívottak összegyűltek ugyan, de engedély hiányában határozni nem tudtak, mindössze tudomásul vették Nagy Ferenc és gr. Bethlen Bálint megbízását.¹⁷ Hiábavaló volt az a próbálkozás is, hogy jóváhagyást szerezzenek az Intézőbizottsági gyűlések engedélymentes tartásához. 1940. szeptember 30-án adtak be ilyen tárgyban kérést a Kultuszminisztériumhoz. Azt kérték, hogy az Intézőbizottság különösebb engedély nélkül bármikor összegyűlhessen, ha a gyűlést bejelentik a helyi csendőrségen. A Minisztérium válasza sem méltatta kérésüket.¹⁸ Csak közel kilenc hónap múlva, 1941. május 20-án sikerült összehívni az első gyűlést. Ezután pedig négy évig semmilyen lehetőség nem volt gyűlést tartani: a következő gyűlésre 1945. május 28-án került sor, ez viszont már az Intézőbizottság megszüntetését és az Erdélyi Református Egyházkerület egyesülését mondta ki. Ebből is látható, hogy a gyülekezési tilalom miatt mennyire nehéz volt az Intézőbizottságot működtetni, elvi, szervezeti, sarkalatos kérdésekben döntést hozni. Kilenc hónapig úgy működött, hogy a kolozsvári Igazgatótanácsot kivéve egyetlen testület sem legalizálta létezését.¹⁹ Az elnökség csak úgy tudta megoldani a kormányzást, hogy 1944 őszéig több alkalommal „titkos”, de nem szabálytalan gyűléseket hívott össze. Nem jelentették be a hatóságoknak, ezért nagy körültekintéssel, aggodás közepette tartották meg azokat. Ezek a gyűlések inkább a Püspöki Szék gyűléseinek minősíthetők, az Intézőbizottságot az Igazgatótanács által megszabott keretben és formában összehívni 1945-ig nem lehetett. Nagy Ferencnek és az elnökségnek szinte minden kérdésben úgy kellett döntést hoznia, hogy ebben csak véleményező, és nem döntéshozó testület támogathatta. Érthető, hogy többen is önkényeskedőknek és diktátoroknak nevezték az elnökség tagjait.²⁰ Más választásuk viszont nem volt: a rendkívüli idők rendkívüli döntéseket igényeltek. Ennek az ideiglenes, ad hoc határozatokkal való kormányzásnak pedig az lett az eredménye, hogy szervezeti, missziós stratégiára gondolni sem lehetett. Az egyházi vezetésnek be kellett érnie azzal, hogy „tűzoltó” munkát végezzen: segített a bajbajutottakon, megoldást keresett a problémákra, és minden idegszálával a túlélésre, az élettörés megakadályozására és a modus vivendi megtalálására volt kénytelen összpontosítani.

Nemcsak egyházkerületi, de *egyházmegyei szinten* sem működhetett jobban a kormányzás. Alig néhány egyházmegyei közgyűlésről van tudomásunk: 1945-ig csupán a brassói és a kolozsvári egyházmegyékben tartottak közgyűlést, mindkét egyházmegyében egyetlen alkalommal. A sorból kihulló vagy eltávozó tisztségviselők helyett nem lehetett újakat választani, sürgős ügyekben nem lehetett dönteni. Szotyori Lajost, a nagyszebeni egyházmegye esperesét 1942 nyarán központi tisztséggel bízta meg az

¹⁶ Erre a bukaresti konzul mutatott rá egyik, 1942-es hangulatjelentésében, MOL, K 63, 262. cs., 27/4. t., 3694pol/1942.

¹⁷ MOL, K 610, 91. cs., I/8.

¹⁸ DRELvt, 153/1940.

¹⁹ Az IgTan 1940. augusztus 31-én bízta meg Nagy Ferencet az Intézőbizottság létrehozásával.

²⁰ Mint pl. Tőkés Ernő, az ó-romániai egyházmegye esperese, vagy Nemes Elemér, bánáti esperes.

Intézőbizottság, és mivel a szebeni egyházmegyében közgyűlést összehívni lehetetlen volt, Farkas Károly nagyszebeni lelkészt maga Nagy Ferenc nevezte ki megbízott esperesnek.²¹ Hiába kérte később többször is az idős szolgatárs, hogy válasszanak helyébe valaki mást, a körülmények nem engedték az esperes-váltást, így 1945-ig kénytelen volt hordozni kényszermegbízását.²² A hunyadi egyházmegyében az 1944 őszén elhunyt Baczó Lajos helyett szintén nem választhattak új esperest. Az egyházmegye főjegyzője, László Zoltán marosillyei lelkész önként vállalta az esperesi teendőket.²³ Szőcs Sándor, mezőségi és Teleky Mihály, kalotaszegi esperes szintén csak intézőbizottsági megbízással működött, esperesi kinevezésükhöz nem járulhatott hozzá közgyűlés.²⁴ A mezőségi esperes jelentése szerint az egyházmegye 1941 nyarán szeretett volna közgyűlést összehívni Nagysármásra, de a helyi csendőrmester nem engedélyezte a gyűlés tartását.²⁵ A Királyhágómelléki Református Egyházkerületből Romániában maradt Nagyszalontai Református Egyházmegye is esperes nélkül maradt, mivel Nagyszalonta, az esperesi székhely, Magyarországhoz került. Egyébként ebből az egyházmegyéből csak ez az egy egyházközség nem maradt Romániában. Közgyűlés hiányában itt is megbízásos alapon a korelnökre, Fogarassy Bálint ágyai lelkészre bízta az esperesi teendőket. A lelkészt 1942 tavaszán szélütés érte, s így a mellette addig munkálkodó Nagy Zoltán erdőhegy-kisjenői lelkészt nevezte ki helyettesének. Választást vagy beiktatást nem lehetett tartani, ugyanis a lelkészek féltek a hatóság megtorló intézkedéseitől.²⁶

A mezőségi egyházmegyében 1944 tavaszán csak úgy tudtak engedély hiányában egyházmegyei „tanácsulást” tartani, hogy a napirendi pontokat körlevél formájában juttatták el a lelkészeknek, azok pedig észrevételeiket és szavazataikat levélben küldték el az esperesnek.²⁷

Nemcsak a kormányzás vált nehezzé, hanem a találkozás lehetőségének hiányában a *lelképásztorok közösségi élete*, egymás bátorítása, a tanácsadás is. Hegyi István peteki lelképásztor így emlékezett vissza ezekre az esztendőkre: „Az élet terhei és a gyülekezeti szolgálat gondjai közben keservesen éreztem a magára maradt ember erőtlenségeit... az események folytán széthullott közösségi életünk.”²⁸ Találkozókról szó sem lehetett, legfeljebb a közelebbi munkatársak kereshették fel egymást titokban (bár ez is veszélyes volt, amint arról a későbbiekben szólunk). A távoli munkatársak csak levélben kommunikálhattak egymással, de a leveleket is szigorúan ellenőrizte a postai cenzúra. Hegyi István visszaemlékezésében elmondta: „olyan levelet is őrzök, amit Jakab Zsigmond barátom román nyelven írt, mert csak így közvetítette postai hivatala”.²⁹ A lelkészek közösségi élete megbénításának talán a legszomorúbb példája Baczó Lajos hunyadi esperes temetése. Az esperes 1944. október 5-én hunyt el, temetéséről két héttel később számolt be Csulak Ferenc hátszegi lelkész. Elmondta, hogy a temetésen a családon kívül csak a szolgálattevő Nagy Gyula petrozsényi lelkész vett részt, aki utazási

²¹ DRELvt, 1446/1942.

²² Uo. 51/1943.

²³ Uo. 1776/1944.

²⁴ Megbízásukat az Intézőbizottságtól kapták 1940. szeptemberében, DRELvt, 19/1940.

²⁵ DRELvt, 1958/1941.

²⁶ Nemes Elemérnek, a Bánsági Református Egyházmegye esperesének jelentése a Királyhágómelléki Református Egyházkerület helyzetéről, MOL, K 610, 91. cs., VI/7. 12.

²⁷ DRELvt, 368/1944.

²⁸ Id. Hegyi István: *Lelkészként voltam Dél-Erdélyben (II.)*, Református Híradó, II. évf., 16. szám, 2005. június, 5.

²⁹ Uo.

engedély nélkül, a letartóztatás kockázatát vállalva ment el, hogy a temetési szolgálatot elvégezze. Más lelkész nem tehetett végtisztességet esperese sírjánál.³⁰

Végül pedig az a munka is megbénult, amely leginkább szolgálhatta volna az egyházépítést: a *gyülekezeti munka*. Elmondtuk, hogy a minisztériumi határozat szerint egyházi egyesület összejövetelet csak a katonai hatóságok engedélyével tarthatott. Az ismert adatok alapján megállapítható, hogy ebben az időszakban az egyházkerületi rész területén egyesületi munka jóformán nem létezett. Nagy Ferenc a már többször idézett *Helyzetképben* csak múlt időben beszélt az egyházi egyesületekről, hozzátéve, hogy „ezeknek a szervezeteknek a működése egyszerűen leállt”.³¹

Az *IKE* hatósági engedély hiányában nem működhetett. Nincs információk arról, hogy – a Bethlen Kollégiumot kivéve, ahol a tanulókat még egybe lehetett gyűjteni – akár egyetlen egyházközségben is működött volna az ifjúsági munka. Ha lett volna is hatósági engedély, hatásos munkát akkor sem lehetett volna végezni, mert a katonai behívás elől a legények és a fiatal férfiak tömegesen menekültek Magyarországra. 1943-ban Nagy Ferenc kijelentette: „Férfiszövetségünk és *IKE*-nk – alapjában véve – megszűntnek tekinthető jelenleg. A 18–52 év közötti férfijaink oroszánrésze már ‘átment’ a határon!”³² Ha pedig az ifjúság próbálkozott közösségbe szerveződni, rögtön megtorló intézkedésekre számíthatott. Györgyfalván 1942-ben, látva a tömeges szökéseket (egy hét alatt három faluból 65 fiatalember szökött meg), a helyi fiatalság összegyűlt megbeszélni, mit tegyenek a szökések megakadályozása érdekében. A helyi csendőr illegális gyülekezésért emelt vádat ellenük, és 16 embert a szebeni hadbírószágra küldött.³³

A *Nőszövetség* munkájára – főleg a szeretetszolgálatra – égető szükség lett volna a háború nyomorúságai közepette. Nőszövetségi rendezvényeket azonban nem lehetett tartani, ezért ez az egyesület csak nagyon keveset – bár a lehetőségekhez képest így is meglepően sokat – teljesített. A brassói fiókszervezet például 1941-ben segélykérő levéllel fordult az Intézőbizottsághoz, mivel anyagi forrásaik lényegesen megcsappantak. Elmondták, hogy mivel nem lehet estélyeket szervezni, évente mintegy 60 000 lejtől estek el.³⁴

Hiába követelte a Kultuszminisztérium, hogy az egyházközségek kötött ruhával (kesztyű, sapka, zokni) támogassák a hadsereget, a nőszövetségek nem tudták megszervezni a munkát. Nem az anyagihiány jelentett gondot, hanem az, hogy nem lehetett összegyűlni a munka elvégzéséhez.³⁵

Gróf Bethlen Mária kerületi elnök az 1943-as évi szavalófüzetek kinyomtatásához 1000 pengő támogatást kért a Magyarországi Református Egyház Konventjétől, a Budapesti Egyházmegyétől és négy módosabb pesti egyházközségtől. Kérésében arra hivatkozott, hogy a szövetség élete teljesen meg van bénítva, mert előadást tartani, perselyezni még templomban is tilos.³⁶

³⁰ DRELvt, 1504/1944.

³¹ Nagy Ferenc: *Helyzetkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 118.

³² Uo. 119.

³³ MOL, K 28, 159. cs., 262. t., 1942 – O – 18463.

³⁴ DRELvt, 1048/1941.

³⁵ Uo. 2205/1941.

³⁶ MREZSL, 2.f/165/66/1–4.

Nagy Ferenc az ilyen alkalmak engedélyszerzéséről így vallott: „Ha egy-egy ünnepségre, nőszövetségi templomi estélyre valahogy ki lehet egy engedélyt eszközözlni (megvásárolni!), az ember lelke felujjong a sikeren!...”³⁷

1941. június 15-én a nagyenyedi református templomban a gyülekezet és a nőszövetség anyák napi ünnepséget tartott. Az ünnepségnek teljes mértékben vallásos programja volt, az ünnepély végén pedig mindenki, aki önkéntes adományt ajánlott fel, egy szál fehér műszegfűt kapott ajándékba. Az ünnepség után a csendőrség illegális gyülekezés vádjával eljárást indított, és december 3-ra beidézték a szebeni hadbírószágra Kováts Pál lelkészt, Vinczenti Lajosné nőszövetségi elnököt és Zalányi Istvánné titkárt. November 26-i bukaresti útján Nagy Ferenc interveniált a Kultuszminisztériumban felmentésük ügyében, és nem született elmarasztaló ítélet.³⁸ Az esetnek viszont az lett a következménye, hogy a hadbírószágtól való félelem a továbbiakban távol tartotta a szervezőket is, a résztvevőket is az ilyen jellegű rendezvényektől.³⁹ A hatóságok pedig nem hagyták abba az enyedi nőszövetség elleni szekatúrát. Újabb hatósági zaklatás következett, amikor a helyi református és római katolikus lelkészek, valamint Elekes Viktor, a Bethlen Kollégium igazgatója, a református és római katolikus nőszövetségi elnökök megbeszélést tartottak a nagyenyedi szegények és rászorulóknak segélyezése tárgyában. Illegális gyülekezés miatt kétszer is tárgyalta ügyüket a hadbírószág, 1941. augusztus 30-án és szeptember 24-én.⁴⁰ Elekes Viktor októberben, a brassói konzulátuson keresztül rövid levélben üzent Marosvásárhelyen élő fiának az esettel kapcsolatosan: „Ne aggódj, de megírom, hogy hadbírószági eljárás van ellenem. Már kétszer voltam Szébenben, most 25-re van halasztva a tárgyalás. Vádat azért emeltek, mert a szegények és hadbavonultak segélyezését megbeszéltem a papokkal és a nőszövetség elnökijével. Engedély nélküli gyűlés. A büntetés 5-től 8-ig történő elzárás. Kisebbségnek kétszer annyi. De nem félek nagyon, mert a legnagyobb abszurdum lenne ezért elítélni, de ha megtörténnék, azt is kiállom.” A levél hátán a brassói konzul 1941. november 5-i feljegyzését olvashatjuk, miszerint az eljárás felmentéssel végződött.⁴¹

A héderfájai lelkészt szintén anyák napi ünnepség miatt vádolták államellenes propagandával és tiltott gyülekezéssel. Ügye a szebeni hadbírószág elé került, vele együtt öt személyt idéztek be: a lelkészt, a tanítónőt, az óvónőt és két tanút. A vád alól felmentették, de a per természetesen nagy költséget jelentett mind a lelkész, mind az érintett gyülekezeti tagok számára.⁴²

A kóródszentmártoni lelkész, Ady Béla és két helyi asszony ellen szintén illegális gyülekezés vádjával indult hadbírószági eljárás, mivel a lelkész és a két gyülekezeti tag az istentiszteleten – anyák napi ünnepségen – a szülőknek a gyermekek iránti szeretetről beszélt, a gyermekek pedig szavaltak.⁴³

A gyülekezési tilalom az egyesületi munkára végzetes hatással volt, az egyesületek nyilvános működése teljesen megbénult és *a rejtett munkára korlátozódott*. A hitélet elmélyítését célzó törekvéseik az ígéhirdetés kereteit bővítették, karitatív munkájuk szegény gyermekek karácsonyfa ünnepélyének templomi rendezése, ebéd-akciója, ruhasegély-

³⁷ Nagy Ferenc: *Hejzsetkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 119a.

³⁸ DRELvt, XLVII/32.

³⁹ Nagy Ferenc: *Hejzsetkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 119a.

⁴⁰ Uo. 177.

⁴¹ MOL, K 63, 260. cs., 27/4. t., 6621/1941.

⁴² DRELvt, 1647/1943.

⁴³ MOL, K 610, 91. cs., XII/9.

ben való részesítése, népkonyhákön való segédkezés terén találta meg lehetőséget. „Bár a forma gúzsba kötött és gúzsba van kötve – *a lélek él és munkál*, s hadbírótság elé való hurcolás és más fenyegetések, zaklatások mellett is megtalálja a maga életvédő, gondozó munkájának lehetőségét.” – írta Nagy Ferenc.⁴⁴

A gyülekezeti munka számára nem maradt más keret tehát, csak az *istentisztelet* és a katekizáció. De még ezeket sem végezheték háborítatlanul a lelkészek. Több példával is igazolható, hogy egyes hatósági szervek az egyháznak még a legalapvetőbb funkcióját is akadályozták. Többször említettük Nits István újkissodai lelkész panasztételét a vasgárdisták garázdálkodásai miatt. Memorandumában arról is olvasunk, hogy a vasgárdisták zaklatták a bűnbánati istentiszteletre tartó híveket. Azt is említi a lelkész, hogy az alprefektus, akinél bemutatta panaszait, többek között ezekkel a szavakkal utasította vissza azokat: „Nincs olyan törvény, mely a reformátusok hétköznapi istentiszteletét engedélyezné.”⁴⁵

Az istentiszteletek körüli sérelmeket a gyülekezési törvénynek az az előírása okozta, miszerint az imaházak működéséhez minisztériumi engedély kell. Ha egy imaház vagy egy istentiszteleti célt szolgáló helyiség engedélye körül kétségek merültek fel, az istentiszteletet tartó lelkész rögtön hadbírószági eljárásra számíthatott. Említettük már a mezőszakáli imaház megszenteltségének esetét. Az Intézőbizottság tiltakozó memoranduma folytán a Kultuszminisztérium elrendelte az ügy kivizsgálását, de a vizsgálat először csak azt állapította meg, hogy az egyházközségnek nincs engedélye arra, hogy a mezőszakáli kastélyban található helyiséget imateremként használhassa. Ezért a beszolgáló lelkész, a mezőszegi egyházmegye esperese ellen illegális gyűléstartás vádjával hadbírószági eljárást indítottak.⁴⁶ Az esperest felmentették ugyan, de a teljes perköltség 44 000 lejt tett ki (egy lelkész félévi fizetése), sőt, amíg a per tartott, még a fizetését is felfüggesztették.⁴⁷

Az istentiszteletek tartása körüli legnagyobb sérelem 1944 tavaszán érte az egyházat, amikor az Intézőbizottság jószándékú és jóhiszemű intézkedése rontott az eredeti helyzeten. Egyes egyházközségekben télen fűtés hiánya miatt nem lehetett a templomban istentiszteletet tartani, mivel a hívek nagy részének még cipője sem volt. Ezért engedélyt kértek, hogy házaknál tarthassák az istentiszteletet, még akkor is, ha az illető egyházközségnek volt a helységben temploma. A helyi csendőrségek azonban ezt – illegális gyülekezés címén – megtiltották. Számos egyházközség volt ebben a helyzetben: Alsórákos, Segesvár, Tövis, Vajasad, Fejéregyháza stb. Az Intézőbizottság felterjesztéssel fordult a Kultuszminisztériumhoz, amelyben azt kérték, hogy engedélyezze, hogy az egyházközségek akkor is tarthassanak templomon kívüli istentiszteletet, ha abban a helységben történetesen van templom, de valamilyen okból nem használható. A minisztérium válasziratában egy listát kért azokról az egyházközségekről, ahol nem templomban tartottak istentiszteletet. A listának tartalmaznia kellett azt, hogy hol tartják az istentiszteletet és az indoklást, hogy miért tartják ott. Csak olyan helyiségben lehetett istentiszteletet tartani, mely ebből a célból fel volt szentelve. Az Intézőbizottság a maga rendjén pontos kimutatást kért az egyházmegyéktől, hogy hol vannak ilyen egyházközségek, és 30 egyházközségből álló listát állított össze, mely vegyesen tartalmazott olyan egyházközségeket, ahol volt templom, de nem volt fűthető, olyanokat, ahol nem

⁴⁴ MOL, K 610, 91. cs., XII/9.

⁴⁵ *Emlékirat...*, MOL, K 63, 261. cs., 27/4. t., sz. n.

⁴⁶ DRELvt, XLVII/23.

⁴⁷ Uo. XLVII/34.

volt templom, de volt imaház, illetve ahol sem templom, sem imaház nem volt, és így magánházaknál kellett tartani az istentiszteletet. A Kultuszminisztérium az összes egyházközség számára megadta az engedélyt, de a listát a Belügyminisztériumnak is továbbította. Utóbbi viszont csak öt egyházközségben engedélyezte templomon kívüli istentisztelet tartását, ezek: Tövis, Mezőpágozca, Nagyölyves, Mezőtóhát és Fekete. Döntésüket azzal indokolták, hogy a magánházaknál tartott istentiszteletek leple alatt a lelkészek a magyar irredentizmust akarják fenntartani. Azzal érveltek, hogy a lelkészek 1918 előtt sem tartottak istentiszteleteket templomon kívül, hogy a templomok azelőtt sem voltak fűthetőek, mégis tartottak bennük istentiszteleteket, sőt, a sötétítési és kijárási rendelkezések sem akadályozzák az istentiszteletek tartását, mert úgyszólván nappal kell tartani azokat.⁴⁸

Ennek a határozatnak viszont példátlanul rossz hatása lett. Az engedéllyel rendelkező egyházközségek listáját leküldték a helyi csendőri hatóságoknak, azok pedig úgy értelmezték a belügyminisztériumi leiratot, hogy kizárólag ezen az öt településen lehet templomon kívül istentiszteletet tartani, minden más helységben tilos. Így huszonöt egyházközség maradt egyik napról a másikra istentisztelet-tartás joga nélkül. Sőt, azokon a helyeken is megtöltötték templomon kívüli istentiszteletek tartását, ahol addig az engedélyezve volt. Istentiszteletre vonatkozó engedély nélkül maradt Kályán, Marosdéce, Kátona, Nagysink, Mezőszakál, Kissármás stb. Megvonták az engedélyt azokról a helységektől is, ahol imaház is volt, mint például Fráta, Aranykút stb.⁴⁹ Ám, ha volt is templom, imaház, engedély és jogilag semmi akadálya nem volt az istentisztelet tartásának, egyesek túlbuzgósága mégis könnyen megnehezíthette a lelkész vagy a gyülekezet életét.

Magi János botházai lelkész 1941. január 2-án jelentette, hogy 1940. december 26-án istentiszteletet akart tartani az aranykúti szórványgyülekezetben, az ottani iskolában. Az iskola épülete az EMKE tulajdonában volt, az egyház pedig a tulajdonos engedélyével tarthatott benne istentiszteletet. Az iskolaépületet azonban állami iskola céljára rekvirálták, és az ottani állami tanító, Apred Alexandru egyszerűen nem engedte be a híveket, sőt, azt sem engedte, hogy karácsonyi istentiszteletre harangozzanak. A mezőszéki egyházmegye esperese átiratban próbálta rábírní az iskolaigazgatót és a helyi román lelkészt, hogy változtassák meg döntésüket, és engedélyezzék az iskolában istentisztelet tartását, de azok azzal utasították vissza a kérését, hogy nem tartozik a hatáskörükbe az engedélyezés. Az esperes ugyanakkor arról is tudósított, hogy az egyháznak az iskola épületében tárolt harmóniumát is lefoglalták, nem voltak hajlandók visszaadni azt az egyházközségnek, és folyamatosan arra törekedtek, hogy görög-keleti vallásra térítsék a híveket. A helyzet tisztázása végett az Intézőbizottság két ízben fordult a Kultuszminisztériumhoz, míg végül 1941. augusztus 4-én azt a választ kapták, hogy a minisztérium nem engedélyezi az iskolának istentiszteleti célra való használatát.⁵⁰

Szintén hatósági túlkapás akadályozta meg a gyalári szórványban az 1941. évi újkegyér-ünnepi istentiszteletet. A rákosdi lelkész szerette volna szeptember 7-én elvégezni az istentiszteleti szolgálatot, és az addigi gyakorlat szerint megbízta a harangozót, hogy az előző héten minden reggel és este harangozzon. A harangozást a helyi csendőr megtiltotta, sőt, két személyt is kihallgatott: a helyi harangozót azért, hogy kinek a

⁴⁸ ANIC, 2720, 86/1944 cs., 115.

⁴⁹ DRELvt, 540/1944.

⁵⁰ Uo. XLVII/12.

megbízásából jár el, a lelkésznek szállást adó gyülekezeti tagot pedig azért, hogy miért fogadja házába a lelkészt.⁵¹

Példátlan volt az a sérelem is, ami a magyarkályáni egyházközséget érte. Magyar-kályán azon települések közé tartozott, amelyeket kettévágott a bécsi döntés folytán kijelölt határ. A gyülekezet tekintélyes része Magyarországhoz került, az az utca viszont, ahol a templom és a lelkészi lakás volt, Romániában maradt. Így a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületben maradt egy egyházközség, amelynek hívei tekintélyes számban – optálás nélkül – magyar állampolgárok lettek. Nemcsak az volt sérelmes, hogy a lelkész elvesztette kepefizető híveinek tekintélyes részét, és a kanonikus jövedelmét biztosító földterületek használati jogát (mivel azok is Magyarországra kerültek az új határ megvonása után), hanem az, hogy egyszer sem kapott engedélyt arra, hogy határon túl rekedt híveit látogathassa, a Magyarországon elhunyt híveket eltemesse. Az ott maradt híveket egy szomszédos, észak-erdélyi egyházközség lelkésze pásztorolta. Az volt az igazán sérelmes, hogy a Romániában maradt hívek nem mehettek el Magyarországon elhunyt rokonaik, ismerőseik temetésére, szintúgy, Magyarországról senki nem jöhetett át, ha valaki a romániai területen hunyt el. A helyi csendőrség pedig nem engedélyezte, hogy a Romániában maradt templomban meghúzzák a harangot, ha valaki a Magyarországnak ítélt területen meghalt.⁵²

Nem számított kivételnek a gyülekezési tilalom megszorításai alól a *katekizáció* sem. Az is értelmezés kérdése volt, hogy számít-e templomokban vagy imaházakban történő legális gyülekezésnek, és ennek eldöntése legtöbbször a helyi hatóságok kényekedvére volt bízva. Ha a helyi csendőr „nemtörődömséget” tanúsított a vallásoktatással vagy a vasárnapi iskolával szemben, akkor meg lehetett ezeket az alkalmakat tartani, de legfeljebb rövid ideig.⁵³ Ha viszont a csendőr árgus szemekkel figyelte az egyházban folyó életet, akkor a katekizáció is illegális gyűléstartásnak minősült. Három sérelmes esetről vannak adataink: Felvincen a helyi csendőrőrmester közölte, hogy a lelkésznek a tordai katonai hatóságtól kell engedélyt kérnie, ha vallásórát akar tartani. A lelkész ezt megtette, de a katonai parancsnok a kérését elutasította, így egyházközségében a katekizáció szünetelt.⁵⁴ A második eset Tóbiás Jenő györgyfalvi lelkész esete, akit konfirmációi előkészítés miatt idéztek hadbírószág elé 1941 decemberében.⁵⁵ A lelkész a saját lakásán oktatott hat lány- és egy fiú-konfirmandust. A lakáson megjelent egy csendőrőrmester és egy altiszt, és jegyzőkönyvet vettek fel illegális gyülekezéstről. Hiába magyarázta a csendőrnek a konfirmáció gyakorlatát és szokását, az a lelkész szavait figyelembe sem vette. A konfirmandusok és a lelkész ellen hadbírószági eljárás indult. Kétszer tárgyalták az ügyüket, és a per felmentéssel végződött, de a hadbírók kijelentették: „nem azért nem ítéljük el a lelkészt, mert nem hibás, hanem most karácsony előtt elengedjük”.⁵⁶ A harmadik sérelem Jenei Sándor pusztakamarási lelkészt érte. 1941. október 30-án, a reformáció-ünnepi istentisztelet előtt összegyűjtötte a gyerekeket, hogy egyházi énekeket tanítson nekik. Illegális gyűléstartás vádjával hadbírószági eljárás következett, amely 1942 júniusában a lelkész felmentésével ért véget.⁵⁷ Az ének-

⁵¹ DRELvt, XLVII/39.

⁵² Uo. 1325/1941.

⁵³ Nagy Ferenc: *Heblyekkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 118.

⁵⁴ Uo. 178.

⁵⁵ DRELvt, 2861/1941.

⁵⁶ Nagy Ferenc: *Heblyekkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 226.

⁵⁷ Uo. 119.; DRELvt, XLVII/35.

tanítás Nagy Zoltán kőröskisjenői lelkésznek is hadbíróági eljárást eredményezett, csak azért, mert a gyülekezet pár női tagjával a templomban gyakorolta az éneklést.⁵⁸

Nem csak a csendőrség lehetett a gyülekezeti katekizáció kerékkötője. 1940 novemberében a búzásbocsárdi lelkész azzal a panasszal fordult az Intézőbizottsághoz, hogy a helyi állami tanító levélben tiltotta meg neki, hogy a falusi gyerekeknek magyar karácsonyi verseket tanítson. A lelkész természetesen visszautasította a felszólítást. A tanító ekkor veréssel fenyegette a gyerekeket, ha elmennek a karácsonyi ünnepély próbáira.⁵⁹

Az egyházközségi adminisztrációs munka sem folyhatott rendes körülmények között. Bár *presbiteri gyűlés* tartásához hivatalos engedély nem, csupán bejelentés volt szükséges, számos esetről tudunk, ahol a presbiteri gyűlésre nem adott engedélyt a helyi csendőrség. A magyarfenesi egyházközségben például nem gyűlhetett össze a presbitérium, mert a helyi csendőr kijelentette, hogy a gyűléstartásra vonatkozó törvényes rendelkezéseket nem kapta meg.⁶⁰ A magyarszentbenedeki egyházközségben a helyi jegyző tiltotta meg presbiteri gyűlés tartását.⁶¹ A dévai egyházközség lelkésze szintén panasolta, hogy nem tarthat presbiteri gyűlést.⁶²

Fekete Lajos, tusoni lévita-lelkész 1941 őszén egy vasárnap az istentisztelet után a gondnokkal és négy presbiterrel visszamaradt, hogy tűzbiztosítási és vagyoneleltári ügyeket tárgyaljanak. A gyűlést bejelentette a falubírónak, tehát az érvényes rendelkezéseknek eleget tett. A helyi csendőr mégis jegyzőkönyvezte az esetet, és vádat emelt ellene a szebeni hadbírószék előtt. A védelemnek nem sikerült elérnie, hogy a lelkészt felmentsék: két hónap szabadságvesztésre, 500 lej perköltség megfizetésére és fizetésének két hónapig tartó felfüggesztésére ítélték.⁶³

Nemcsak a maga biztonságát veszélyeztette az a lelkész, aki presbiteri gyűlést hívott össze, hanem néha a presbitereket, a többi résztvevőt is meghurcolták. A tompaházai lelkész jelentése szerint 1940 őszén presbiteri gyűlésen való részvétel miatt öt presbitert idéztek be a nagyszombati hadbírószék elé illegális gyülekezés vádjával.⁶⁴ A lelkészek ezért inkább kerültek a kellemetlenségeket, és főleg másokat nem akartak bajba sodorni. Annak tudatában, hogy a legkisebb mulasztás is bűnváddal és hadbírószék eljárással jár, már nem mertek presbiteri gyűlést összehívni, s a presbiterek is csak azzal intézték el a kérdést: „csinálja, tiszteltes úr úgy, ahogy tudja, és ne hívjon bennünket ülésre, mert nem akarunk hadbírószék elé és börtönbe kerülni.”⁶⁵

Az *egyházközségi közgyűlés* engedély nélküli levezetése pedig még súlyosabb vétségnek számított. Két esetet ismerünk: Keresztes József resicai lelkészt engedély nélküli közgyűlés tartásáért négyhónapos szabadságvesztésre ítélte a hadbírószék, a lelkész le is töltötte büntetését.⁶⁶ Ebbe a helyzetbe került Jakab György kolozspatai lelkész is 1943-ban, amikor levezette az általa adminisztrált ajtoni egyházközségben a választói közgyűlést. Noha csak annyi történt, hogy istentisztelet után a lelkész megkérte a híveket, hogy emeljék fel a kezüket, ha beleegyeznek abba, hogy az egyházközségbe pályázo

⁵⁸ MOL, K 610, 91. cs., VI/7., 48.

⁵⁹ DRELvt, 1094/1940.; ill. 1219/1940.

⁶⁰ Ld. a kalotaszegi egyházmege esperesének jelentését, DRELvt, 1480/1941.

⁶¹ Uo. 179/1942.

⁶² Uo. 1066/1941.

⁶³ Uo. XLVII/36.

⁶⁴ Uo. XLVII/38.

⁶⁵ Nagy Ferenc: *Helyletkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 176.

⁶⁶ MOL, K 610, 91. cs., VI/7. 49.

lelkészt kinevezze az Intézőbizottság, mégis hadbírószági eljárás és elmarasztaló ítélet következett, ami miatt a lelkész kénytelen volt családjával együtt elhagyni az országot.⁶⁷

A közösségi élet megbénulása folytán nem maradhatott más eszköz a gyülekezet-építésre, mint az *egyéni lelkigondozás* vagy a családlátogatás, viszont ezt sem végezheték háborítatlanul a lelképásztorok. „A hatóságok úgy néznek a lelkészekre, mint kémekre, akik azért járnak a hívekhez, hogy titkos összeesküvés részleteit beszéljék meg.” – írta Nagy Ferenc.⁶⁸ Több esetben is jelentették a lelkészek, hogy a hatóságok felelősségre vonták a hívekkel való kapcsolattartás miatt.

A vajasdi lelkész 1942. július 2-án az istentisztelet után kifaggatta híveit, hogy kitől mennyi gabonát rekviráltak el a hatóságok, és azokhoz is elment, akik nem voltak aznap templomban. Bár a lelkész saját bevallása szerint mindössze azért érdeklődött, hogy az ínségbe jutott hívein segíteni tudjon, mégis lázítás és engedély nélküli statisztika készítés vádjával indítottak hadbírószági eljárást ellene, és el is ítélték.⁶⁹ 1941 tavaszán az Intézőbizottság belkörü népszámlálást kezdeményezett, hogy pontosan tudni lehessen, mekkora a Dél-Erdélyben maradt lelkek száma. Az egyházi hivatalos lapban ki is nyomtatták a számbavételi íveket, a lelkészek feladata pedig az volt, hogy egyenként felkeressék és számba vegyék híveiket, a munkálatokat azonban rögtön leállították a hatóságok. A mezőszéki egyházmegye esperesét például Magyarországnak való kémkedéssel vádolta meg a mezőszéki jegyző, az algyógyi lelkészt szintén kihallgatta a csendőrség. Röviddel a kezdeményezés után a Belügyminisztérium a Titkosrendőrség nagyenyedi szervein keresztül közölte az Intézőbizottsággal, hogy ha nem állítják le a népszámlálást, letartóztatják Nagy Ferenc egyházi elnököt.⁷⁰

Jó családlátogatási alkalom lett volna az 1942-ben elrendelt hadikölcsönjegyzés is. A Kultuszminisztérium 2521/1942. leirata ugyanis előírta a lelkészeknek, hogy kezdjenek lelkes felvilágosító kampányba a hadikölcsönjegyzést illetően, látogassanak meg minden családot egyházközségükben, és hetente készítsenek kimutatást a meglátogatott családok számáról és a jegyzett kölcsön értékéről. A helyi hatóságok viszont még azt sem engedélyezték, hogy a lelkészek ezt a teljes mértékben az állam érdekeit szolgáló tevékenységet végezzék. Több egyházközségből is érkezett panasz, hogy a csendőrök nem engedték kölcsönjegyző körútra menni a lelkészeket. Ilyenek voltak például: Tordaszentlászló, Györgyfalva, Mócs.⁷¹

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a gyülekezési tilalom súlyos béklyóként nehezedett az egyházra, akadályozva működését a legmagasabb szintű egyházkormányzási munkától az egyéni lelkigondozásig. A hatóságok az ostromállapot-törvények vonatkozó rendelkezéseit az egyház számára sérelmes módon értelmezték. A lelkészek, esperesek, egyházi intézmények munkájával szemben egyetlen hozzáállást ismertek csak: megállítani, megfékezni, megakadályozni. Minden intézkedés, megtorlás egyre jobban elvette a lelkészek, esperesek, gyülekezeti tagok kedvét az egyházi munkától, így azok a legjobb esetben teljesen visszavonultak, de sokan közülük Magyarországra távoztak.

⁶⁷ MREZSL, 2.f/165/64/1–4.

⁶⁸ Nagy Ferenc: *Helyzetkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 181.

⁶⁹ DRELvt, XLVII/29.

⁷⁰ DRELvt, 1118/1941.; 1365/1941.; Nagy Ferenc: *Helyzetkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 10.

⁷¹ DRELvt, 183/1942.; Nagy Ferenc: *Helyzetkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 181.

c. Utazási korlátozás

A közszállítási eszközökön való utazás korlátozása ostromállapot idején bevett szokás volt minden országban. Románia területén az 1941. januári vasgárdista lázadás után pár hétig, 1941 júliusától pedig rövid szünetekkel a háború végéig folyamatosan érvényben volt az utazási korlátozás.⁷² A romániai gyakorlatban viszont ezt is diszkriminatív módon alkalmazták a magyarokkal szemben. Normális körülmények között az utazási korlátozás rendszere csupán az államellenes vagy illegális politikai szervezkedések megfékezését szolgálta, ami azt jelentette, hogy minden más esetben megkaphatta az utazási engedélyt az, aki azt törvényes keretek között kérte. Az engedélyek kiadásának vagy megtagadásának jogát viszont olyan emberek kezébe adták, akik – még ha nem is vezette őket rosszakarat és magyargyűlölet – semmiképp nem rendelkeztek az-azal az objektivitással és intelligenciával, hogy a kérdést megfelelő méltányossággal mérlegelhessek. Az esetek nagy részében a hatóságok ezt a jogukat rosszindulattal kezelték, és a magyarok zaklatására használták fel, a nehéz helyzetben pedig még a Magyar Népközösség és az egyházak számos intervenciója sem enyhített.⁷³

Pedig az utazási engedély kérdése néha akár élet-halál kérdése is lehetett. Így volt ez Tömő Sándorné erdőgyaraki lakos esetében, aki a helybeli csendőrőrmestertől utazási engedélyt kért, hogy súlyos beteg gyermekét orvosi kezelésben részesíthesse. Az utazási engedélyt nem kapta meg, a kisgyerek pedig orvosi ellátás híján torokgyíkban megfulladt.⁷⁴

Az egyházban az utazási engedélyek körüli kellemetlenségeket senki sem kerülhette el, még Nagy Ferenc püspökhelyettes sem. 1943-as beszámolójában kijelentette: „megértjük, hogy a háborús időkben ilyesmire szükség van, de hogy mindig csak nekünk (lelkészeknek, espereseknek) tagadják meg az autorizációt, az olyan igazságtalanság, mely része tervszerű akadályoztatásunknak”.⁷⁵ Elmondta, hogy gyakran fordult elő, hogy Tövisről az alig pár kilométerre levő Nagyenyedre való utazáshoz sem kapott engedélyt, hogy egyházközségéből az Intézőbizottság székhelyére juthasson. 1942. május 31-én szentelték fel Nagyszebenben az új százsz lutheránus püspököt, Wilhelm Staedelt. Nagy Ferenc, hogy a szentelésen megjelenhessen, időben kérte az utazási engedélyt. Kérését azzal utasították vissza, hogy a püspökhelyettes megjelenése a szentelésen nem számít egyházi érdeknek.⁷⁶ Korlátlan utazási engedélyhez soha nem juthatott, mind bukaresti útjaira, mind az egyházközségekbe való látogatásokhoz (Brassó, Szászváros, Déva stb.) hatósági engedély kellett. 1944 januárjában például három személy számára (Nagy Ferenc, egyházi elnök, Gazda Lajos, piski lelkész, aki az indoklás szerint az elnököt kísérte útjain, és Nagy József, teológiai tanár) kértek korlátlan utazási engedélyt, a Kultuszminisztérium azonban a Belügyminisztériumhoz irányította, az pedig határozottan elutasította kérésüket.⁷⁷

Utlevélhez és Magyarországra való utazási engedélyhez is csak nagy nehézségek árán juthattak az egyház képviselői. Az első ilyen kérést 1940. október 1-én nyújtották

⁷² MOL, K 610, 91. cs., I/8.

⁷³ Uo. VII/1., 3–4.

⁷⁴ Olosz Lajosnak, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület főgondnokának beszámolója. MOL, K 610, 91. cs., VII/8.

⁷⁵ Nagy Ferenc: *Helyzetkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 171.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ ANIC, 2720, 86/1944 cs., 126–127.

be,⁷⁸ mégis, a november 2-án, Vásárhelyi Jánosnak írt jelentésében Nagy Ferenc még ezt írta: „magam semmiképpen nem tudok sem egy határátlépési igazolványhoz, sem útlevelhez hozzájutni”.⁷⁹ A Kultuszminisztérium végül (véltetően a magyarországi románok képviselőinek hasonló kiutazási engedélyei biztosítása céljából) 1941 márciusában Nagy Ferenc és Martonossy György számára megadta a korlátlan kiutazási engedélyt.⁸⁰ Dél-Erdélyben mindössze két református egyházi vezető kaphatott ilyen – kölcsönöségi alapon nyújtott – útlevelet.⁸¹

Gyakran előfordult, hogy a lelkészek még szolgálati célból sem kaptak utazási engedélyt, így nem látogathatták szórványaikat, nem tarthattak istentiszteletet, néha még temetéseket sem. Nem kapott engedélyt temetési szolgálat elvégzésére például Nits István, újkissodai lelkész,⁸² 1944 őszén pedig – amint azt már említettük – Nagy Gyula petrozsényi lelkész utazási engedély nélkül ment el Petrillára, hogy esperesét, Baczó Lajost eltemesse.⁸³ A Bethlenszentmiklósi lelkész nem kapott engedélyt, hogy az egyházközségéhez tartozó szórványban, Türben lelkészi szolgálatot végezzen. A helyi csendőr kétszer is visszautasította az engedély kiadását azzal az indoklással: „Nu vreau!”⁸⁴

Utazási engedély hiánya akadályozta esperesi teendői elvégzésében Baczó Lajost, a hunyadi egyházmegye esperesét. 1941-ben panaszolta, hogy 1940–41-ben sehol nem tudott esperesi vizitációt tartani.⁸⁵ 1941 őszén új csendőrőrmester került Petrillára, aki kategorikusan megtagadott tőle mindenféle utazási engedélyt. Ekkor a megyei parancsnoksághoz fordult, sikertelenül.⁸⁶ Októberben a prefektúránál próbálkozott, ott sem jár sikerrel.⁸⁷ 1943-ban néhányszor kapott ugyan utazási engedélyt, de olyan engedélyt adtak neki, amelyik gyanús személyeknek járt. Ez viszont azt eredményezte, hogy valahányszor leigazolták és elkérték az engedélyt, mindig megmotozták, akár egy köztörvényes bűnözőt, és kifaggatták: honnan jön, hová megy, kivel találkozik stb.⁸⁸

Szintén utazási engedély hiányára panaszkodott Csia Pál brassói esperes, aki nem tudott vizitációkat tartani egyházmegyéje területén.⁸⁹ Bár több panaszlevélről nincs tudomásunk, feltételezhetjük, hogy az utazási korlátozás minden egyházmegyéjében akadályozta az esperesek munkáját. Sem ellenőrizni, sem tanácsot adni, sem ígét hirdetni nem mehettek el a rájuk bízott egyházközségekbe.

A nagyenyedi Bethlen Gábor Teológiai Akadémia tanárai sem mindig tudtak eleget tenni gyülekezeti lelkészi és teológiai tanári megbízatásuknak. 1942-ben Nagy József balázsfalvi lelkész és enyedi teológiai tanár hiába kérte utazási engedély kibocsátását Nagyenyed és Balázsfalva között.⁹⁰ Hiába kérte az Intézőbizottság 1944-ben, hogy a

⁷⁸ DRELvt, 154/1940.

⁷⁹ IgTanLvt, 12612/1940. 1.

⁸⁰ ANIC, 2720, 166/1941 cs., 281–286.

⁸¹ Erre Nemes Elemér, lugosi esperes utal, amikor sérelmezi, hogy mindkettőt „az erdélyi urak” tartották meg maguknak. MOL, K 610, 91. cs., VI/7.

⁸² MOL, K 610, 91. cs., VI/7. 49.

⁸³ DRELvt, 1504/1944.

⁸⁴ = nem akarom, DRELvt, 637/1942.

⁸⁵ DRELvt, 477/1941.

⁸⁶ Uo. 1632/1941.

⁸⁷ Uo. 2291/1941.

⁸⁸ Uo. 646/1943.

⁸⁹ Uo. 1320/1942.

⁹⁰ Uo. 664/1942.

püspök-helyettessel együtt számára állandó utazási engedélyt adjanak, a Kultuszminisztérium ismételten elutasította kérésüket.⁹¹ Dr. Illyés Géza, magyarkirályfalvi lelkész számára, aki csak alkalomszerűen tartott egyháztörténeti előadásokat a Teológián, Enyeden, szintén nem adtak utazási engedélyt, pedig azt a Kisküküllő megyei csendőrparancsnokságtól, később pedig a Kultuszminisztériumtól kérte az Intézőbizottság.⁹²

A csombordi gazdasági iskolára pedig szintén bénító hatással volt az utazási korlátozások rendszere. 1942-ben ugyanis hét diák nem iratkozhatott be az új tanévre, mert szülőfalujukban, Tenkén, a helyi csendőrmester nem volt hajlandó utazási engedélyt adni, hogy tanulmányaik megkezdéséhez Csombordra utazzanak.⁹³

A felsorolt esetek mutatják, hogyan lehetett a törvényesség látszatának megőrzésével egy, egyébként állambiztonsági érdekeket szolgáló intézkedést egy közösség életének megbéklyózására, hangulatának megkeserítésére felhasználni.

d. A magyar nyelv használatának korlátozása

Már említettük, milyen intenzitással jelentkezett rögtön a bécsi döntés kihirdetése után a civil lakosság részéről a magyar szóval és írással szembeni gyűlölet. Számos lelkész látta kárát annak, ha magyar nyelven szólalt meg vagy magyar könyvet olvasott.

Már a bécsi döntés előtt létezett az ún. nyelvtörvény, melyet később a román nyelv védelme címén a magyar nyelv használatát tiltó rendelkezésként alkalmazták. A törvény alapján a magyar nyelvet sorra tiltották ki a közhivatalokból. Vasútállomásokon, postahivatalokban, állami hivatalokban, gyárakban sorra jelentek meg a „*Magyarul beszélni tilos!*” vagy „*Csak románul beszéljenek!*” szövegű feliratok. A brassói vasúti igazgatóság területén például 1941. július 23-án a közlekedésügyi minisztérium rendeletére minden vasútállomás vezetőségének elrendelték, hogy az állomáson és környékén nem szabad magyarul beszélni. Ha valaki magyarul beszél, azt a rendőrségnek át kell adni.⁹⁴ A magyar nyelv használatát 1941-ben több településen dobszóval tiltották be: Vulkánban május 15-én,⁹⁵ Vajasdön július 1-én.⁹⁶ A magyar nyelv használatát tiltó rendelet néhány Nagyenyed környéki magyar faluban is kihirdették, de a hirdetés szövegét kénytelenek voltak magyarul mondani, hogy a lakosság megértse a rendeletben foglaltakat.⁹⁷ Vulkánban – Soó Sándor vulkáni lelkész beszámolója szerint – „a rendelet betartását olyan szigorúan ellenőrizték, hogy akit magyarul meghallottak beszélni, azonnal letartóztatták, akár férfi, akár nő vagy gyermek volt az illető. Az elhurcoltakat 12–24 óráig tartották fogva, étlen-szomjan olyan helyiségekben, hol ülni sem lehetett, s némelyeket katonai zárkába téve, hol csak állni lehetett.”⁹⁸

A Belügyminisztérium rendeletben kötelezte az egyházat, hogy az elemi iskolák homlokzatain és iskolai szertárakon levő magyar feliratokat távolítsák el. A rendelet szerint ezt maga az államvezető rendelte el, „mert a magyar területen levő hatóságok is így jártak el”.⁹⁹ Nem sokkal ezután a fogarasi, hátszegi és szászvárosi iskolák kényelvű

⁹¹ DRELvt, 213/1944.

⁹² Uo. 250/1944.

⁹³ A brassói konzul jelentése, 1942. október 29., MOL, K 28, 161. cs., 266. t., 1942 – O – 28206.

⁹⁴ MOL, K 63, 260. cs. 27/1 t. 4688- 1941.

⁹⁵ Uo. 610, 91. cs., I/8.

⁹⁶ Nagy Ferenc: *Hejzsetkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 175.

⁹⁷ MOL, K 63, 260. cs., 27/4. t., 4384/1941.

⁹⁸ Idézi Nagy Ferenc: *Hejzsetkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 213.

⁹⁹ Uo. 174.

utcai feliratait hatóságilag távolították el.¹⁰⁰ Az egyház tiltakozott a Kultuszminisztériumnál, Păclișeanu államtitkár pedig javasolta a rendelet visszavonását, kijelentve, hogy a magyar iskolák törvény adta jogát nem szabad elvenni, erre viszont nem került sor.¹⁰¹

A magyar nyelvet a postai magánlevelezésből és az egyházi hivatalos levelezésből is száműzte volna a postatörvény már említett két módosítása. A hunyadi esperes, Baczó Lajos 1941-ben panaszolta az Intézőbizottságnak, hogy egyházmegyéje lelkészeivel levelezni sem tud, mert a postatörvény azon rendelkezését, amely csak román, német vagy olasz nyelven engedélyezte a magánlevelezést, a Hunyad megyei postai hatóságok a hivatalos levelezésre is kiterjesztették, és nem továbbítják az egyház magyar nyelvű, hivatalos levelezését.¹⁰² A hunyadi esperes eljuttatta a hozzá visszaküldött borítékokat is az Intézőbizottságnak, ezekre a „*Fogalmazzon románul!*”, „*România a románoké!*” stb. feliratok voltak pecsételve.¹⁰³ Az Intézőbizottság Martonossy György, egyházi ügyészen keresztül interveniált a dévai cenzúrahivatalnál, hogy az egyház hivatalos levelezését magyar nyelven is lehessen folytatni. A cenzúrahivatal azonban a katonai törvényekre hivatkozva visszautasította a kérést. Végül a Kultuszminisztériumon keresztül interveniáltak a katonai hatóságoknál, hogy engedélyezzék az egyház magyar nyelvű levelezését.¹⁰⁴ A nyelvhasználat kérdése a Brassóban székelő német-olasz vegyes bizottság asztalára is eljutott, akik szintén javasolták a román kormánynak, hogy a rendeleteket vonja vissza. A román kormány egyszerűen letagadta a bizottság előtt ezek létezését. Így a brassói konzul, mikor a vegyes bizottság által elért eredményeket értékelte, megállapította: „A nyelvrendeletet a román kormány nem vonta vissza, csak létét tagadta le. Konkrét nyelvsérelmek, ha ritkábban is, még mindig előfordulnak.”¹⁰⁵ Minden intervenció ellenére, 1941 októberében még mindig találkozunk olyan panasszal – ezúttal a szebeni egyházmegyéből –, hogy a posta nem fogadja az egyház magyar levelezését.¹⁰⁶ Hasonlóképpen akadályozták a magyar nyelv használatát a telefonbeszélgetésekben is. Nagy Ferenc elmondása szerint 1941-ben magyarul nem lehetett telefonálni, ugyanis a központ az első magyar szónál szétkapcsolta a beszélgetést. Hiába próbálkoztak tiltakozni a telefonársaságnál hivatalos felterjesztésben, mert arra semmilyen választ nem kaptak.¹⁰⁷

Néhány túlkapást leszámítva a magyar levelezés és telefonhasználat kérdése végül mégiscsak nyugópontra jutott. Az Intézőbizottság határozott kérésére és Martonossy György, egyházi főügyész intervenciói következtében a Kultuszminisztérium 1941 szeptemberében végül közbenjárt a Propagandaügyi Minisztériumban és a katonai hatóságoknál a magyar nyelvű levelezés engedélyezése tárgyában.¹⁰⁸ A kérés kedvező elbírálását Zeno Păclișeanu államtitkár is javasolta, közölve, hogy a törvény szerint a magyar egyházak csak az állami intézményekkel kötelesek kizárólag román nyelven levelezni, a belső levelezésben a magyar nyelv is engedélyezett. Az államtitkár szerint ugyanakkor kölcsönösségi szempontból is előnyös volt a magyar nyelvű levelezés en-

¹⁰⁰ DRELvt, XLVII/19.

¹⁰¹ ANIC, 2720, 166/1941 cs., 342.

¹⁰² DRELvt, 1632/1941.

¹⁰³ Uo. XLVII/22.

¹⁰⁴ Uo. 2094/1941. ANIC, 2720, 167/1941 cs., 14.

¹⁰⁵ MOL, K 63, Román–magyar viszony, dél-erdélyi panaszok, sérelmek II. (264. cs., 27/7/Pa t.), 10pol/1942.

¹⁰⁶ DRELvt, 2171/1941.

¹⁰⁷ Nagy Ferenc: *Hejzetkép...* MOL, K 610, 91. cs., VI/11., 174.

¹⁰⁸ DRELvt, 2094/1941.

gedélyezése, mivel az észak-erdélyi román egyházak is román nyelven levelezhetnek egymással.¹⁰⁹ A továbbiakban az egyházi levelezés körüli sérelmek kevés kivétellel megszűntek.

A magyar helységnevek használatának kérdése azonban nem oldódott meg. A hivatalos levelezésben magyar helységneveket használni súlyos vétségnek számított Romániában. Az 1938-as nyelvhasználati törvény 11. paragrafusának j. pontja kimondta, hogy szigorúan tilos a városok, községek, megyék és az ország megnevezését bármiféle közleményben, hirdetésben, reklámon, levelezésben, számlákon, bélyegzőkön stb. más nyelven írni le, mint az ország hivatalos nyelve.

1941-ben, a mezőszakáli imaház megszenteltetéséről kirombant levelezés során a Kultuszminisztérium megkérdőjelezte az egyház jogát, hogy belső levelezésében magyar helységneveket használjon.¹¹⁰ Ettől kezdve pedig ezt a törvényt szigorúan értelmezték, így a román nemzeti érzés megsértésének vádjával hadbírószám elé kerülhetett az, aki a levelezésben egyetlen helységet is magyarul nevezett meg. Ebbe a helyzetbe került Bertalan József marosbogáti lelkész, Teleky Mihály, a kalotaszegi egyházmegye esperese és Gudor Lajos aranyosgerendi lelkész. Mindhármuk ellen hadbírószámi eljárás indult a magyar helységnevek használata miatt, amelyeknek kimeneteléről a későbbiekben szólunk.

Látva a lelkészek elleni hadbírószámi eljárások nagy számát, Nagy Miklós egyházkerületi ügyész javasolta, hogy az Intézőbizottság interveniáljon a Kultuszminisztériumnál, hogy mivel a naptárak megjelenésekor, és máskor is engedélyezték a magyar helységnevek használatát, ne számítson szabálysértésnek, ha lelkészek hivatalos iratokban magyarul nevezik meg egyházközségeiket. Az Intézőbizottság memorandumot fogalmazott meg az alkotmányra, a kereskedelmi és bejegyzési törvényre hivatkozva, mely sok más engedmény mellett azt is megengedte, hogy a cégek magyar nyelven jegyeztessenek be, és a számlakönyveket lehessen magyarul vezetni. Közölték, hogy a hatóságok merevségükkel az egyházi levelezést példátlanul megnehezítik. Arra hivatkoztak, hogy a Református Naptárban, a Katolikus Naptárban, a Magyar Népközség, a Hangya vagy a Gazda szövetkezet naptárában minden helységnevet magyar nyelven jelent meg, pedig ezeket a bukaresti katonai hatóságok cenzúrázták. Arra is hivatkoztak, hogy a *Déli Hírlap*ban is magyarul jelenhetnek meg a helységnevek, a német többségű városokban pedig az utcanév-táblákon az utcák német neve is szerepel.¹¹¹

A Kultuszminisztérium két hónap múlva, 1942 szeptemberében a 37 118 sz. iratában válaszolt a memorandumra. Kijelentették, hogy a romániai helységek elnevezése csak a hivatalosan elfogadott törvényes változat lehet. Követelték, hogy ezt a szabályt az egyház szigorúan alkalmazza a belföldi (belső) magánjellegű levelezésben is, mivel az országban levő helységek román elnevezése az anyanyelvű levelezés szövegében is kötelező. Az egyház előzőleg felhozott érveire csak ennyit válaszoltak: „Az önök által magasztalt szempont az államnak a nemzeti terület feletti szuverenitás jogával szemben nem fogadható el, nem lévén olyan esetről szó, hogy össze lehessen zavarni a román helységek elnevezésének kérdését az anyanyelvnek a kultusz szerveinek hivatalos és magán irataiban való használatának kérdésével.”¹¹² Az Intézőbizottság ekkor újabb memorandumot fogalmazott meg, melyben arra kérdezték rá, hogy szabad-e a hely-

¹⁰⁹ ANIC, 2720, 146/1942 cs., 96.

¹¹⁰ Uo. 173.

¹¹¹ DRELvt, 1378/1942.

¹¹² Uo. 1932/1942.

ségneveket párhuzamosan használni: előbb a román, aztán a magyar megnevezéssel jelölve a helységeket. Decemberben, 50 348. számmal érkezett a válasz, melyben közölték, hogy a levelezésben a román állam területén levő helységek elnevezésénél kizárólag a román nyelv használható. Még a magyarul írt magánjellegű belső levelezésben is megtiltották mind a keltezésben, mind a szövegben a helységnevek párhuzamos (román és magyar) használatát.¹¹³

The Reformed Communities of Southern Transylvania and the Romanian Martial Laws (1940–45)

The study continues to present the life of the Transylvanian Reformed Church after the Vienna Award (several studies on this topic have been published in this journal in 2008). The laws regarding state of siege were applied on Romania during the whole period of the 2WW. Citizens' rights to free assembling, traveling or to use their own language were severely restricted in these years. These restrictions have caused the Reformed Church of Transylvania a great disadvantage, because church-life was almost diminished. Only regular sermons and no other types of meetings could be held, pastors were not allowed to visit their followers, no charity or educational events could be organized, and even administrative meetings were totally banned. Regulations regarding the traveling of citizens resulted that dean could not visit the pastors of their dioceses, and the vicar of the church had also his serious mobility restrictions. Hungarian language has been banned from official and phone conversations, it could not be used in regular mail, or in denomination of localities. The laws regarding state of siege have diminished pluralism and democracy and made place for Antonescu's fascist dictatorship, which has also affected the Hungarian population of Romania and the Reformed Church.

¹¹³ DRELvt, 2850/1942.